

PAPP ENDRE

Küszöb után forgóajtó**Kulcsár Szabó Ernő:
Szöveg, medialitás, filológia**

A német hermeneutika háza táján pezseg az élet. Kiváló betekintést kapunk erről Kulcsár Szabó Ernő 2004-ben az Akadémia Kiadónál megjelent kötetéből, az ezredforduló éveiben írt tanulmányainak gyűjteményéből. A tudós maga is aktív részese a megújuló vitáknak, melyek a bölcséletet az interpretációs tudománymodell elméleti kidolgozásának feladatára sarkallják. Az áttérés a tudatfilozófiáról a nyelvfilozófiára, a teóriának az életvilág gyakorlata fölé emelése, a metafizikakritika – az igazság logocentrikus struktúrában való megragadhatóságának elvi tagadása – ugyanis magával hozta a tudományos gondolkodás eltérő modelljeinek kialakulását. A történetiség elvét hangoztató, a hagyományozott jelentéstartalmak elsajátítását vizsgáló, az értelemmegértés problémájára fókuszáló hermeneutikai elméletnek az analitikus-pozitivisták tudományos módszertantól és igazságfogalomtól való távolságtartása, az empirikus scientizmusból való idegenkedése központi témája a szerző írásainak is.

Így jellemezhető felülnézetből a legáltalánosabban a fentiekhez ezer szállal kötődő, tulajdonképpen annak látásmódját közvetítő munka. A kötet alcíme – *Költészettörténet és kulturalitás a modernségben* – is mutatja a kettős fókuszálást: a szemléletet megalapozó elméleti eszmefuttatások és a magyar líra avantgárd és későmodern poétikai változatainak hermeneutikai nézőpontból való feldolgozásai olvashatók az összeállításban. Érdemes Kulcsár Szabó Ernő teoretikus rendszerének három sarokkövét megvizsgálni, hogy képet kaphassunk állításainak sajátos ellentmondásosságairól, melyek a tudományos módszertan határán egyensúlyozva afféle meta-tudományos narratívát vezetnek elő. A három sarokkő: az igazságfogalom diszkurzív szituálása, az irodalomtudomány – önmagát felszámolva megőrző – apológiája, illetve az identitás mediális létmódjának a hirdetése.

Összegezzük az elméleti alapokat!

Ennek a gondolkodási formának a lényege a nietzschei felismerés, miszerint a létező elválasztandó az igazságtól. A „mi az igazság?” felvetése helyett a „mi a létező?” kérdése lett a módszertani kiindulópont. A közvetlenül hozzáférhetetlen dolgok és nyelvi létmódjuk közötti viszony „stabilizálhatatlansága” áll a válaszkísérletek mögött. A nyelvi – dialogikus – létmód felértékelődését hozta mindez magával. A kijelentés performatív és referenciális megjelenési módjainak ismétlődő

összjátéka – a hermeneutika állítása szerint – felszámolja a jelentésképzés „homo- és monocentrikus eredetét”. A jelentkező elvi ellentmondásokat immár nem szükséges meghaladni, éppen ellenkezőleg, az apóriákban való rögzítés meghaladhatatlansága a végső belátás.

Nem lehet a nyelv mögé kerülni és nem lehet uralni sem, ezért a kérdező mindig önmaga közvetítettségében értelmezhet. A megértendőhöz a hagyományfolyamat részeseként mindig odatarozik a megértő is. Éppen ezért nem valamiféle objektum-szubjektum viszonyban gondolkodik immár, hanem egy új identitás keletkezését vizionálja, amely az őt feltételező tradíció reflexiójában ébred ömmagára. A szubjektumon mint médiumon keresztül válik láthatóvá önmaga „előállítottsága”. A szubjektum egy lezárhatatlan folyamat részesévé lesz. A tudat elsődleges meghatározója saját mediális feltételezettsége.

Kulcsár Szabó Ernő írásainak szemlélete a tőle vett idézettel magyarázható legjobban: „A mű személyhez, önmagának elégséges, szolitáris tudathoz tartozásának életrajz-filológiai premisszái helyett inkább arra irányuló kérdések határozzák meg itt az értelmezés műveleteit, hogy miként viselkedik az értelemstabilizáció performatív ellehetetlenülésének tudatában lévő költői nyelv az új kultúrtechnikák befolyása alatt. Illetve, hogy milyen esztétikai tapasztalatot tesz lehetővé az a nyelvhasználat, amelynek beszéde nem valamely »utánaalkotó« szubjektivitást, hanem antropológiailag hozzárendelhetetlen és azonosíthatatlan hangot, nyelvi-vagy szövegpozíciót reprezentál (...)” Elemzés tárgyává válik tehát az irodalom kettős medialitása – a kommunikációban megvalósuló anyagtalansága, illetve leírt formában való „anyagisága” –, továbbá a hermeneutikai aspektusból újraértett – a korábbi felfogásnak tulajdonképpen tagadását képező – esztétikai tapasztalat egyedül álló sajátossága, miszerint kizárólag benne van szétbonthatatlanul jelen a jelentés és a mediális materialitás összetartozása. Az irodalom, a könyv tanulsága szerint, elkülönül a művészetek közösségéből, hiszen mindig előzetes nyelvi tapasztalatot megszólaltatva képes csak betölteni értelemközvetítő státuszát. S mivel nem lehet kívülre kerülni a nyelven, ezért a szöveg alakzatainak stabilizálhatatlan retorikai mozgásából származó meghatározhatatlanság azt eredményezi, hogy „a szubjektum éppen ugyanezért nem veheti uralom alá az ember nyelvi konstitúcióját”. Azaz az értelmezői pozíció is „mediális” helyzetű, a nietzschei gondolkodás eszméjének, a köztes létnek a megtestesülését mutatja be. Vállalkozása végpont nélküli, önmaga nyelvi közvetítettségében, a maga időbeliségében lezárhatatlan folyamat. Ennek megértése az esztétikai tapasztalat mindenkorai tétje, figyelmeztet a könyv szerzője.

Ez utóbbi állítás ellentmondásossága nyilvánvaló. Egyrésztől lezárhatatlan értelmezési folyamatról van szó, másrésztől a „mindenkori tétől” esik említés. A temporális létmód ütközik az ezen kívül eső hatályú, időtlen „téttel”. Magyarul az igazság létesítésének tagadása, helyette az igazság „szituálásának” kizárólagos lehetőségével való élés elfogadása a kívánalom, ugyanakkor az is az elvárás szintjén fogalmazódik meg, hogy ez a negatív bizonyosság maga a végső bizonyosság. Egyszerre marad üresen tehát az igazság helye és töltődik be önmaga viszonylagosításával. Az igazság helyett a módszer kerül előtérbe, majd a módszerekből (pseudo-)igazság válik. Az okfejtés a létező létmódjának kérdésétől visszakanyarodik az igazság tételezéséhez – a maga paradox mivoltában. Ezek szerint az időtlen „tét” az önellentmondásában verifikálható igazság és identitás fogalom mindenkori bizonyítása lenne? Igen, az! Minden olvasat egyetlen célt szolgál ezután, a teória igazolását? Kulcsár Szabó Ernő szerint: igen! A „szép” mibenléte immár könnyen megválaszolható: nem az – tegyük fel példaként –, ami érdek nélkül tetszik, ezentúl érdektelen e felvetés, sokkal fontosabb, hogy a nyelvi jelenség hatástörténetileg célszerű legyen. Miben áll ekképpen az irodalomértelmezés sajátossága vagy önállósága?

A válasz ekképp foglalható össze: „A hivatalos irodalomértelmezés egyfelől tehát a látható nyelv par excellence tudománya marad, mégpedig meglehetősen – s ebből a nézetből érthető – kritikai implikációkkal minden olyan módszertani megfontolás iránt, amely antropológiai kérdésirányokat próbál érvényesíteni az irodalomban. A diszkurzív tudományi érdekelttség következtében azonban az antropológiai kérdésirányok mégiscsak visszajutnak egy kultúratudományként funkcionáló irodalomértelmezés terébe.” Ennek következtében diszciplínákra egyedi lehetőség mosolyog rá: „csak az ő számára nyílik meg annak a lehetősége, hogy az antropológiai érdekelttség megszüntethetetlen terhé az antropológián túlról: a nyelv és szövegiség dezantropomorf működésének tapasztalatával ellensúlyozza”. Az irodalomértelmezés tehát a „negatív” antropológia módszerévé válik: az antropológiai kérdésirányokat önmaguk dekonstrukciójában erősíti meg. Helyzete a tudományok rendszerében rögzíthetetlen, valójában a „meta” szinten érdemes keresni.

Hasonlóan ellentmondásos a helyzet a professzor identitásfelfogásában. A mindig keletkezésben levő, a saját és az idegen örökös összjátékában létező identitás tapasztalatából, illetve a képződés dialogikus mibenlétéből az következik, hogy minden kultúra mindig valamely „másikhoz képest mutat fel identitásjegyeket” – írja Kulcsár Szabó Ernő. Azaz hamisíthatatlanul kultúra-közi képződmény, önmagában értelmezhetetlen. Máshol – az irodalom különleges hatástörténeti helyzetéhez fű-

ződően – persze azt is papírra veti, hogy a megértendőhöz való odatarozás olyan hatástörténeti eseményt feltételez, melyben a szubjektivitáson keresztül folytatódik minden tradíció újraalakítása. A továbbiakban idézzük magát Kulcsár Szabó Ernőt! „A szubjektivitás nélkülözhetetlen hozzájárulása itt abban a teljesítményben ragadható meg, amelyet a tradícióhoz való odatarozás reflektált fölismerése tesz lehetővé a számára. Mert csak az előzetes megértés megkerülhetlenségének így fölismert tapasztalatában jut érvényre minden új megértés szabadsága. (...) épp a hagyományban való benne állás kölcsönözte tudás az, ami előzetes megértésként teszi lehetővé a valamiként már tudottak másként-értését.” Helyénvaló tehát a kérdés: identitásunk alapja, saját kulturális hagyományunk nem azonos-e ezzel az előzetes megértéssel? Márpedig ha azonos – és azonos! –, akkor a másik, idegen kultúrával való találkozásokkor már eleve adott, nem kizárólag akkor képződik – s „mutat fel identitásjegyeket” –, hiszen ha nem lenne így, akkor lehetlenné válna az idegen kultúra másként való felismerése, a saját tudat újraértése nemkülönben.

Ezek az ellentmondások azonban nem zavarják a hermeneutika képviselőjét, hiszen ebben a köztes pozícióban érzi jól magát. Az igazságra való vonatkozás elvi elutasítása éppúgy megfér világgképében, mint a circulus vitiosus, az apóriák végső igazságának hirdetése, a „temporális” identitás hirdetése az azonosságtudat mindenkori instabilitásának és rögzíthetlenségének tételével. Az irodalomtudományról egyszerre állítja, hogy egyedül álló hatástörténeti helyzetben van, s azt, hogy valójában sem a tárgyát – mi az irodalom? – nem tudja biztonságosan körülhatárolni, sem jellegzetes módszerét – e kettő önálló diszciplínává avatja a tudományok között – nem képes megjelölni. (Nincsenek az irodalmiságnak kitüntetett retorikai jegyei, nincs azonosítható stílusa vagy műfaji elvárásrendszere. A filológiai pozitívizmus, az esztétikai észlelés közvetlenségének naiv elképzelése pedig önmagában anakronisztikus és elégtelen.) A metafizikusként, logocentrikusként, ideologikusként leleplezett fogalmakat elbizonytalanítja, kiüresíti, majd ellentétükbe fordítja azokat, s visszaállítja eredeti pozícióiba az immár „megtisztított” mutációikat. Felmászik a metafizika létráján, majd kirúgja maga alól. Nota bene, Kulcsár Szabó Ernő a létra helyett más képi kifejezőmódot keresett: *Küszöb és forgóajtó* címmel írt bevezetőt a kötetéhez. Találó metaforák. Magam is úgy látom a tudóst, mint aki küszöböt emel a tudomány épülete elé, s aki azt átlépi, annak egy forgóajtóba való belépés lehetőségét kínálja fel, s onnan se ki, se be, csak örökösen körbe-körbe...

Mi pedig csodálattal nézzük a mutatóványt? Hiszen a német hermeneutika szellemileg sokakat megtermékenyí-

tő ereje továbbra is hat idehaza. Milyen eredménnyel? Játsszunk el a gondolattal, s képzeljük el, hogy a „miről van szó?” kérdést tesszük föl az alábbi szöveg kapcsán, mondjuk, ötven középiskolai magyartanárnak, illetve ötven gyakorló magyar költőnek. „(...) a lélekállapot és a természeti kép posztromantikus összhangjában megalapozott, organikus kód lassú feladása (...), a szimbólumnak a természet avantgarde szétszerelése nyomán bekövetkező hanyatlása (...), a reprezentációs poétikák térbeli szemioziszt elutasító allegorikus időbeliség felértékelődése (...), a vallomásosság episztemológiai lehetetlenségének retorikai belátása, s ebből következően: az önmagát a szubjektivitás felől megértő lírai én poetológiai kudarcai (...), az ember nyelvi mivoltának fölfedezése, az eredetiség poétikai-irodalmi mibenlétének horizontváltásai, s legvégül, stabilizálhatatlan beszédhelyzetté változtatása annak a diszkurzív nyelvi helynek, amely hagyományosan – üres deixisként is – a vallomástevő lírai szubjektum önkifejezése számára volt fönntartva”. Vajon hány százalékkuk adná meg a megközelítően pontos választ, amely így hangzana: a fenti töredékmondat a „modern magyar vers” történetének miniatürizált vázlata? Fontos lenne ismerni az eredményt, hiszen ezzel többé-kevésbé „reprezentatíván” mérhetnénk, hová jutott az irodalomról való gondolkodásunk teljes átférfálását célul kitűző, immár jó két évtizedes törekvése Kulcsár Szabó Ernőnek. Tudnák-e a megkérdezettek, hogy „minden, ami ebben a folyamatban szerephez jut, csak identitása elvi destabilizálhatósága árán válik alakítójává saját irodalmi valóságának”? Tisztában lennének-e vele, hogy a 90-es évek lírája komoly nyereséget könyvelhet el, „amennyiben az igazság és a valóság érzékletességi összhangjának esztétikai dilemmái helyét a költői nyelv diszjunkciói töltik be, érvénytelenítve a dolgok »igaz« horizontban való összebékítésének parancsát”? Belátták-e végre, hogy „a költészet – mivel éppúgy a nyelv kiszámíthatatlan hatalma alatt áll, mint minden, nyelv konstituálta szubjektivitás – nem tudja »megmondani« az igazat”? Attól tartok, a professzor nem lenne elégedett az eredménnyel. Lehet, hogy azt kérdeznék tőle: a történelmen kívül, valamiféle elvont időben és térben zajlott le a fenti folyamat, no és a teória születése? Az irodalom társadalmisága, közösségi vonatkozásai, a nemzeti sorstapasztalat kifejezésformái nem részei az esztétikai tapasztalatnak? Kinek-minek kell már megint megfeleltetni a magyar művelődést?

Irodalomtörténetünknek már a felvilágosodás időszakájában meghatározó jelensége volt a konfliktusos hagyomány- és értékválasztás. Fordítás vagy eredeti mű, külföldi minta követése vagy a nemzeti önállóság megteremtése – ekképpen merült fel élére állítva a kérdés akkoriban. S több mint kétszáz év múltán sem szabadulhatunk a

probléma lényegétől. Kizárólag akkor bírnak-e értékkel a magyar művelődés jelenségei, ha idegen modellekkel összevethetőek, más kultúráktól visszaigazolást kapnak, vagy elképzelhető-e a nemzeti öncélúság ezen a téren? Itt van ugye Kulcsár Szabó Ernő, az európai horizontú tudós, aki aktív résztvevője a nemzetközi tudományos vitáknak, a magyar irodalomtudomány képviselője idegenben, a tudományos minősítőszer oszlopa idehaza. Személye lenne a példa arra, hogy álproblémával van dolgunk? Könyve is áruklodó foglalatja annak a különös tapasztalatnak, amely a mindenkor követendő modellnek állított gondolkodói magatartást a felületes szemlélő számára megtestesítő tudós munkálkodásában alapvető összeütközést mutat rendszerének kultúráváltást előrevetítő tartalma és a kulturális gyakorlatban való részvétele között.

Jó ideje már, hogy nálunk is hozzáférhetőek az interpretációs tudománymodell külföldi alapművei, meghatározó intézményi pozíciókat hódítottak el a posztmodern tudományosság legújabb irányzatainak követői. Újraformálták huszadik századi irodalmi kánonunkat, megváltoztatták az irodalomról szóló beszédet, kitágították a szellemi látóhatárt. Teljesen más lett a status quo, mint, mondjuk, húsz évvel ezelőtt. S mégsem akar bekövetkezni a teljes áttörés. Az irodalmi praxis szereplőinek többsége továbbra sem akarja átlépni a „küszöböt”. De miért is volt szükség a magyar irodalomértelmezés gyökeres megújítására, a nemzeti hagyományfelfogás radikális felülvizsgálatára az elmúlt évtizedekben? A válasz kézenfekvő: a hiánytudat miatt. Az elméleti szinten jelentkező kulturális krízisérzékelés – a világ-, az ön- és nyelv szemlélet radikális átalakulása – volt az oka, melynek részese a nietzschei kultúrakritika ösvényén járó Kulcsár Szabó Ernő is. Meglátása szerint irodalomértésünk nem teoretikus jellegű, anakronisztikus jeleket mutat, ideologikus színezetű esztétizálásba süllyed. Literatúránknak azon jelenségeit preferálja, melyek a nyugati világ világnézeti fordulópontján még „innen” vannak: metafizikai struktúrában, a szubjektivitás spontán hozzáférhetőségében és problémátlanságában gondolkodnak, nincsenek tudatában nyelvi megelőzöttségüknek, romantikus közösségi képviselőben, naiv valóságra vonatkozásban látják az alkotás értelmét. Szemben a maga nyelviségében és időbeliségében stabilizálhatatlan én-felfogással, a világot az összemérhetetlen narratívák rögzíthetetlen egymásmellettiségében szemlélő új magatartásideállal.

Ami szembeszökő: a Kulcsár Szabó-féle felfogás következetesen szakmai-tudományos kérdésként látatja a kulturális gondot, illetve feloldja a szakmaiság határait az általános hermeneutikai módszerben. A hermeneutikai horizont ekképpen maradéktalanul magába foglalja a kulturális látóhatárt is. Elméleti vetületben kijelenthető, hogy a

módszer felülírja az ismeretelméleti és tapasztalati igazságot, a módszer ebben a vetületben is az igazság helyébe lép. Betölti annak helyét a kulturális legitimitásban és normaállításban. Vagyis az a jelenség tarthat – szerinte – igényt kulturális elfogadásra, melyet igazol a teória. A kulturális érintkezésben megtapasztalható igazság- és helyességfogalom, csakúgy, mint a szépség mibenlétét firtató érdeklődés helyébe egy olyan negatív előjelű „igazság” lép, amely kicseréli a korábbi eligazodást biztosító művelődési kereteket és feltételrendszert, s folytonosan ütközik a szociális gyakorlat normájával. A teória előtérbe állított értékei nem kívánnak megfelelni olyan, a társadalmi működés elemi feltételeihez tartozó elvárásoknak sem, mint például a kulturális és nyelvi önmegőrzés, a közösségi azonosságtudat kívánalma, a szocializáció, a nevelés elengedhetetlensége vagy a társadalmi életvilág mindennapi gyakorlatában érvényesülő ésszerűség nélkülözhetetlensége. Tanulás, véletlen, spontaneitás – nélkülözhetetlen összetevői olyan önszerveződő rendszereknek, mint a társadalom és az individualitás. Szóba sem kerülnek. Helyette az elmélet képviselői az esztétikai célú nyelvi cselekvésnek a referencialitás alóli felszabadulását hangoztatják, a hatalmi érdekeket szolgáló ideologikus torzulásoktól való mentesítést ünneplik, s mindenféle identitást csak az önmagától való kiküszöbölhetetlen elkülönözésben hajlandóak elfogadni. Céljuk a társadalmi normák reflexív felülvizsgálata, az életstratégiát irányító értékek relativitásának bebizonyítása. Az ellentét a teória szemszögéből kivetítve annyira éles, hogy elméletileg kizárásos viszonyt feltételez! S mivel a kulturális praxisban ez a „kopernikuszi fordulatot” vizionáló filozófiát színre vivő magatartás csupán mint alternativitás, mint a sokféleség egyik alkotórésze jelenik meg – ráadásul hazánkban, minden erőfeszítése dacára, továbbra is kisebbségi pozícióban –, ezért a teória stratégiai célokat kezd el követni, s mint hatalmat ambicionáló szereplő lép elő. Felülvizsgál, átír, újraszituál. Szakértői kultúráként lép fel, mely az ismeretelméletbeli otthonosságára alapozza saját elismertetését. A mediátor, a gondolkodásminta-közvetítő szerep irodalmunkban elitpozícióba jutott. Nem elégszik meg azonban a kivívott szakmai tekintéllyel, döntési helyzetbe kíván kerülni a kulturális irányításban. De nem csak ott. Kritikája óhatatlanul érinti az erkölcs dimenzióját is, ezzel végső soron az élet egész területét. A kulturális válságtudat tehát a saját akarat érvényesítésének nehézségeit hozza felszínre. Filozófiai gondból így lesz hatalmi kérdés. Miért téved erre a tévútra? Azért, mert a nemzeti művelődés intézményi keretei tartják fenn a magyar irodalom emlékezetét és az emlékezés szervezett feltételrendszerét. Ilyen kondíciókkal kell boldogulni, még akkor is, ha a kifejtett gondolatiság alapjaiban kérdőjelezi meg az öt életben tartó struktúrát.

A legtágabb értelemben vett művelődés feloldása a teoretikus módszertanban tehát létrehozza az ambicionált szellemiség és a gyakorlati cselekvés összeütközését. Éppen az antropologizmusokon való felülemelkedést idealizálja az elmélet, annak belátását – Nietzsche-re hivatkozva idézi Paul de Mant a könyv szerzője –, hogy a „kitüntetett instanciaként értett individuáció és emberi szubjektivitás pusztá metafora, amellyel saját jelentésnélküliségét óvja az ember, miközben saját világtérképét kényszeríti rá az egész univerzumra, s így egy – hiúságának hízelgő – antropocentrikus jelentésszerkezetet tesz egy olyan jelentésszerkezet helyére, amely a kozmikus rendben őt csupán futó véletlenre redukálja”. A szubjektum fenti lefokozása és viszonylagosítása sokkal inkább feltételezné – párhuzamot keresve –, mondjuk, egy zen-buddhista bölcselő világtól való elfordulását megvalósító gyakorlati magatartását, mint a kulturális gyakorlatot presszió alá helyező szándékot. Bár nem árt megfontolni, hogy míg egyrészt Nietzsche teljes joggal mentik fel a gondolatait félremagyarázó pusztító hatalmi törekvések szellemi háttérének vádja alól, másrészt az igazság és az erkölcs teljes viszonylagosításával akaratlanul is eltakarított minden morális-lelki-elméleti korlátozó akadályt a nyers erődemonstráció útjából.

Figyeljük meg a stratégiai célú cselekvés önlegitimációját! „Bárhogy alakuljon is azonban a diszkurzív tudománymodell hatástörténete, a maga szöveghez kötöttségében legitimált irodalomtudomány már csak azért sem illeszkedik problémátlanul a társadalomtudományok világába mert – az irodalmi szövegek fenomenológiája felől tekintve – az uralhatatlan és stabilizálhatatlan nyelviség tapasztalata bizalmatlanná teszi minden olyan hatalmi diszkurzus iránt, amely kánonalkotó erőkre vagy értelmező közösségekre bizza a jelentésképzés eseményét. Ugyanakkor azt is be kellett látnia, hogy az érvényesebb olvasat vagy a jobbik érv kényszermentes felülemelkedésének arisztotelianus hagyományát eddig egyetlen hermeneutika sem tudta megóvni az értelemegész elvi kisajátíthatóságának fenyegetésétől.” A gyakorlati benyomások szerint önmagát sem. Hiszen éppen Kulcsár Szabó Ernő alapozta meg azt az értelmező közösséget, amely kánonalkotó erővel kérte számon saját elképzeléseit a magyar irodalmon: tekintsen saját tradíciójára úgy, mint egymással összeegyeztethetetlen hagyományok és szokásrendek hierarchikus rendszerére. S ebben a rendszerben az azonosság és a kohézió száműzendő fogalmakká váltak. A fenti véleményt a praktikus tapasztalat megkérdőjelezi mint elvi álláspontot, viszont leleplezi mint akaratlan, céltévesztett önjellemzést!